

So vcherashnego dnya, 8 maya, Mikajlovskij mekhanicheskij podyom gorodskoj zheleznoj dorogi otkryt dlya dvizheniya publiki. 1905. Kievlyanin, 9 maya (№ 127).

Treshchiny viaduka Mikajlovskogo mekhanicheskago podyoma. 1906. Kievlyanin, 22 marta (№ 81).

УДК 94(=411.16:477):054.73«1917–1920»

DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117191

Л. В. Гриневич

Інститут історії України

Національної академії наук України

L. Hrynevych

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

**МІЖ СЦІЛЛОЮ І ХАРИБДОЮ: ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ
У ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЙ ТА ВОЄН В УКРАЇНІ
(1917 — ПОЧ. 1920-Х РР.)**

***Between Scylla and Charybdis: Jewish Refugees
during the Times of Revolutions and Wars
of 1917 — Early 1920's in Ukraine***

У статті на основі архівних документів висвітлено динаміку кількості біженців-євреїв на українських землях у часи революцій і воєн 1917 — початку 1920-х рр. Проаналізовано фактори появи біженства, умови життя та стратегії виживання, радянську політику щодо євреїв-біженців. Обґрунтовано висновок про біженство, поряд із погромами, як складову масштабної гуманітарної катастрофи українського єврейства.

Ключові слова: РСФРР, УСРР, війна, революція, євреї, біженці.

The paper focuses on the dynamics, fate, survival strategies of refugee Jews, and Soviet policy on this issue, based on archival documents. The author concludes that refugee status, along with pogroms, has become a component of a large-scale humanitarian catastrophe experienced by Jews during the times of revolutions and wars of 1917 — early 1920's in Ukraine.

Keywords: RSFSR, USSR, war, revolution, Jew, refugee.

Сумною реалією першого десятиліття ХХ ст. стало масове біженство серед євреїв — добровільне чи вимушене покидання місць постійного прожи-

вання з незалежних від них самих соціально-політичних причин. Власне, перша хвиля єврейського біженства прокотилася з початком Світової війни. Цю хвилю спричинили розпорядження військових органів влади про примусове виселення євреїв з міст і містечок прифронтової смуги, нескінченні реквізиції та руйнування господарств, практика заручництва та антиєврейські погроми, які коїли солдати російської армії в Галичині. Про масштаби біженства в цей період почасти можна судити за різким збільшенням кількості іммігрантів-євреїв у Сполучених Штатах Америки. Якщо в 1899–1908 рр. з Російської імперії до США прибули 668 тис. осіб, то за 1897–1915 рр. — 1108 тис. (Комітет..., оп. 1, од. зб. 1344, арк. 5). Наприкінці 1915 р. Єврейський громадський комітет допомоги жертвам війни (ЦК ЄКОДО (рос. ЕКОПО) в Петрограді, відділення — у Москві, Києві та ін.) обчислював приблизну кількість євреїв-біженців у 200 тис. осіб (Організація..., оп. 2, спр. 126, арк. 680).

Революції, війни Росії проти України 1917 — початку 1920-х рр. і погроми перетворили біженство серед євреїв на справжнє стихійне лихо. В Україні пік біженства, вочевидь, припав саме на 1919 р., коли антиєврейські погроми набули значних розмахів, поширившись практично на всю її територію. Прагнучи уникнути неминучої смерті, люди зривалися з обжитих місць поодинці, цілими родинами, а нерідко й цілими містечками — здебільшого після першого пережитого погрому, проте нерідко, випробувавши долю й кілька разів. Опитування, які Єврейський громадський комітет провів серед 2290 родин (11,5 тис. осіб) біженців в Одесі показали, що 3/4 (78%) останніх встигли покинути місця попереднього проживання одразу після першого погрому (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 482, арк. 5). 3 423 родин (2260 осіб) Київської та Кременчуцької губ., які пізніше знайшли притулок у Харкові, основна маса біженців (322 родини, 76,1% загальної кількості) так само втікала з містечок після першого погрому, водночас 63 родини (14,9%) стали свідками двох, 28 (6,6%) — трьох, а 10 (2,4%) — навіть більшої кількості погромів (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 478, арк. 1, 15, 17). 3 4 тис. родин біженців, які тимчасово осіли в Києві, взагалі уникнула погромів лише 51 родина, при цьому 598 родинам (15%) довелося пережити по одному, 609 (15%) — по два, 818 (20%) — по три, 634 (16%) — по чотири, 536 (13%) — по п'ять, 235 (6%) — по шість, решті — від 7 до 30 (!) погромів (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 123, арк. 113).

З рідних домівок люди втікали за схожих і водночас різних обставин. Дехто встигав передати цінне майно (будинки, дрібні підприємства, ремісничі майстерні) в «оренду», плекаючи надії на те, що незабаром повернеться додому. Більшість, однак, відчувала марність таких сподівань, тому поспі-

шала розпродати за безцінь роками нажите добро. Євреї почали масово продавати будинки під знесення. Мешканці сіл, прилеглих до містечок, охоче купували за копійки дорогий під час війни будівельний матеріал, щоб облаштувати власні домівки, які внаслідок бойових дій постійно зазнавали руйнацій. У м. Стопол Київської губ. до літа 1920 р. «під знос» євреї розпродали 400 з 650 будинків (Центральне бюро..., ф. 445, оп. 1, спр. 103, арк. 28). 3 4 тис. родин біженців у Києві 2072 визнали, що до втечі мали власні будинки, однак надії на те, що ці останні збереглися, висловило тільки 10% людей. 647 родин (31%) зізнались у тому, що продали будинки «на розбирання і вивезення», 288 (14%) без уточнень заявили, що продали житло, ще 141 (7%) — про передання в оренду, 138 (7%) — про примусову реквізицію будинків (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 123, арк. 113).

Звичайно, далеко не всі біженці мали змогу принаймні умовно підготуватися до від'їзду. Часто єврейські родини були змушені втікати, почувши звістку про наближення небезпеки або й безпосередньо під час погрому. За таких обставин у найкращому разі вдавалося поспіхом захопити з собою лише необхідне, а іноді й просто те, що потрапляло під руку. Вимушена панічна втеча нерідко призводила до особистих трагедій — втрати дітей, рідних, близьких. Про один такий випадок повідомлялося в інформаційній довідці Правобережного бюро ЄСДРП «Поалей-Ціон». Молода мати — уродженка м. Погребище на прізвище Лівшиць перебувала в м. Тетіїв, коли там почався погром. Втікаючи, в умовах хаосу й безладдя жінка загубила чотирирічну дочку. Однак сподівання на те, що дитина вижила, змусили матір через деякий час повернутися до все ще неспокійного містечка й шукати дитину. Мати знайшла дочку в одній з селянських родин, проте забрати не змогла. Нові батьки встигли охрестити маля й прикипіли до нього душею. Тож благання матері не почули. Твердо прагнучи забрати дитину собі, селяни порадили Лівшиць негайно повернутися до Києва, де вона на той час облаштувалась. «Якщо тетіївські селяни дізнаються, що тут є жидівка, то її негайно вб'ють», — говорили вони їй (Загальний єврейський..., оп. 1, спр. 84, арк. 14).

У пошуках захисту і притулку біженці з погромлених містечок попервах, як правило, вирушали до найближчих більших населених пунктів — насамперед туди, де існувала єврейська самооборона й ризик рецидиву погромів був нижчим. Далі значна кількість єврейських родин прямувала до великих міст — Києва, Харкова, Одеси, сподіваючись знайти там ознаки твердої влади й гарантії відносного спокою. За інформацією Всеукраїнського громадського комітету, на початку лютого 1920 р. у Києві зосереджувалося більше 50 тис. євреїв-біженців (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 666.). У травні того самого року в Одесі було зареєстровано понад 20 тис. біжен-

ців (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 405, арк. 62). Водночас у Богуславі, де діяла міцна єврейська самооборона, певний час перебувало близько 10 тис. біженців, в Умані — 20 тис., Фастові — 8 тис., Білій Церкві — 4,5 тис., Шполі — 3,5 тис. і т. ін. (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 405, арк. 62–63).

Для з'ясування масштабів погромів, соціального обличчя, фізичного і морально-психологічного стану біженської маси представники Єврейського громадського комітету в серпні 1920 р. обстежили приблизно 10% зосереджених у Києві біженців — загалом 4 тис. родин (16 034 осіб, серед них жінок — 8941, чоловіків — 7093) (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 123, арк. 113). Опитування показало, що основна маса людей (3290 родин, 82% загальної кількості) в пошуках порятунку прибула з 176 населених пунктів Київської губ., 409 родин (10%) — з 23 містечок Чернігівської, 121 (3%) — з 12 містечок Полтавської, 84 (2%) — з 24 містечок Волинської, решта 96 родин — з різних населених пунктів Подільської та деяких інших губерній. Третина біженців (2914 родин) засвідчила, що перебувала в Києві вже понад півроку, решта з'явилася тут порівняно недавно. При цьому члени 3031 родини (76%) наголошували, що тепер вважають Київ місцем постійного проживання, а отже, не воліють повертатися до старих домівок. Щодо намірів емігрувати, то такі виказали 1902 родини (48%), а представники 1924 родин заявили, що мають рідних у Сполучених Штатах Америки.

Втеча біженців з погромлених містечок і щасливе прибуття до відносно спокійних міст аж ніяк не гарантували порятунку від хвороб та смерті. Лише незначній частині людей вдавалося більш-менш пристойно облаштуватися на новому місці завдяки рідним і близьким або наявності необхідних коштів. Щодо переважної більшості втікачів, то їм доводилося самотійно відшукувати засоби для виживання або помирати. Проблемаю для біженців було практично все — місце розташування, їжа, одяг, лікування. Традиційним притулком для погромлених зазвичай ставали вцілілі приміщення синагог, гуртожитки, деякі інші громадські споруди, напівзруйновані будинки. Дах над головою і стіни, звісно, рятували біженську масу від шквального вітру, дощу чи снігу, однак не забезпечували хоча б мінімально необхідних зручностей та елементарних санітарно-гігієнічних умов. Не дивно, що біженські табори часто-густо перетворювалися на вогнища різноманітних епідемій, зокрема черевного тифу, жертвами якого ставали сотні й тисячі людей. 9 вересня 1920 р. представник Київського відділення Товариства охорони здоров'я єврейського населення Трахтенберг поінформував Єврейський громадський комітет про те, що під час епідемії тифу серед 800 біженців, які тулились у Києві в гуртожитку на вул. Костянтинівська, щодня помирало 40 осіб. Психологічний стан біженської маси представник ТЗЄ (рос. ОЗЕ) характе-

ризував як жахливий. «Населення деморалізоване, — наголошував він, — і переконане, що йому загрожує небезпека зникнути з обличчя землі» (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 521). Подібну картину змалювала у звіті до Єврейського відділу при Наркомнаці РСФРР Литвакова, яка наприкінці 1920 р. відвідала Фастів, Козятин, Липовець, Умань, Шполу, Черкаси, Богуслав, Таращу, Білу Церкву та низку інших містечок Київської губ. (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 109, арк. 65–69). «При моєму відвідуванні гуртожитків, — ділилася вона враженнями про перебування у Богуславі і Білій Церкві, — я застала всіх буквально дітей (їх 1500) хворими на кір і скарлатину. Тут же поряд лежали дорослі, хворі черевним і поворотним тифом. І ті, і інші лежали на голих лавках, укриті брудним ганчір'ям. Смертність серед біженців — колосальна <...>. І серед біженців існує упевненість у тому, що всі вони повинні померти» (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 109, арк. 66). Помирали біженці не лише від хвороб, але й від голоду, а подекуди й від холоду. Взимку 1921 р. в одній з інформаційних записок уповноваженого Єврейського громадського комітету Б. Гроссмана повідомлялося про жахливий стан біженців у м. Сміла, де зосереджувалося близько 5 тис. євреїв — вихідців з Ротмистровки, Телепино, Кам'янки, Фундуклівки, Матусовки, Орловця. «Сміла роззута і роздягнута, — писав уповноважений, — я бачив будинок з населенням у 24 душі, які мали усього 4 сорочки <...>. Ротмистровка нараховувала 1200 душ. На початок епідемії ротмистровців у Смілі було 600 душ. За два тижні померло 180 осіб. На думку лікарів — вони жертви відсутності білизни і зимового одягу» (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 565).

І все ж, попри всі негаразди, євреї-біженці переважно прагнули до життя й шукали будь-які можливості для того, щоб поліпшити його. Стратегія виживання виходила з реалій тогочасного економічного життя країни, позначеного практично повною руйнацією промислових підприємств і згортанням системи товаро-грошового обігу. Це останнє, власне кажучи, й створювало певний простір для виживання значної частини біженців. Під тиском обставин дрібними комерсантами ставали навіть ті, чия професійна діяльність у недавньому минулому ніяк не була пов'язана з торгівлею. Єврейський громадський комітет у ході обстеження 2585 київських біженців з'ясував, що торговельно-посередницькою діяльністю намагалися заробити на життя 875 колишніх, а також 700 новоявлених підприємців. Серед останніх було 73 колишніх фабрикантів, 103 службовці, 249 ремісників і робітників, 18 представників ліберальних професій, 17 духовних осіб, 154 колишніх домогосподарок тощо (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 123, арк. 115). Торговельно-посередницька діяльність біженців була доволі різноманітною. Зокрема, де-

хто вдавався до «валютних операцій», скуповуючи задешево на селі непопулярні радянські гроші й пристосовуючи їх потім у містах. У Київській губ., де потроху стали налагоджувати роботу цукрові заводи, а заробітну плату працівникам видавали «натурою», євреї-біженці скуповували цукор, який далі перепродували дорожче. Такі самі торговельні операції здійснювалися у Бердичеві, де працювали шкіряні заводи. Ходили євреї-біженці й по селах, скуповуючи у хліборобів по один — два пуди борошна з тим, аби дорожче перепродати в місті (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 103, арк. 26).

Вимушене «мішечництво», яким, до речі, в той час активно промишляло й українське населення, біженці сприймали як тимчасове явище, один із засобів виживання. Серйозніші життєві перспективи одна частина біженців вбачала у влаштуванні на роботу на підприємства чи в установи Києва, Харкова, Одеси, інших міст України, друга — в переїзді до Москви, Петрограда та внутрішніх губерній Росії. За зрозумілих причин, порівняно небагато біженців воліли повернутися на попередні місця проживання. Натомість еміграція, можливість розпочати зовсім нове життя десь за кордоном були мрією багатьох.

Шляхи євреїв в еміграцію у цей період були різними. Заможна частина євреїв поспішила залишити Україну ще на початку революції. В міру наростання погромної хвилі кількість євреїв, які палко бажали виїхати за кордон, неймовірно зроста. Оскільки легальні можливості емігрувати в умовах війни були досить обмежені й до того ж потребували певних коштів, погроми євреї намагались емігрувати нелегально, перетинаючи кордон Польщі чи Румунії, аби пізніше знайти можливість перебратися до країн Європи чи до США. Те, що польська і румунська влади не особливо прихильно ставилися до біженців, як і те, що очікування на дозвіл емігрувати далеко за кордон часом затягувалося на місяці, погромлених не зупиняло.

В часи загибшя на фронтах, сплеск емігрантських настроїв серед євреїв-біженців набув нової сили. Це пояснювалося не тільки наслідками погромів, але й небажанням значної частини людей пов'язувати подальшу долю з більшовицькою владою, яка встигла продемонструвати на практиці непривабливу для євреївства сутність. Ішлося, зокрема, про політику воєнного комунізму. Вона передбачала суцільну націоналізацію навіть дрібних підприємств і ремісничих майстерень, що фактично руйнувало залишки традиційного способу господарювання євреїв. Несприйняття викликала також кампанія наступу на юдаїзм, яку розгорнули комуністи, — паплюження синагог, арешти й розстріли рабинів, згортання чисельних, тісно пов'язаних з релігійною традицією єврейських громадських, культурно-освітніх установ і організацій. В цілому аполітична маса євреївства засуджувала заборону діяль-

ності єврейських політичних партій, червоний терор, спрямований не тільки проти опозиційно налаштованих відомих політичних і громадських діячів, але й проти пересічних євреїв, зокрема тих біженців, чия торговельно-посередницька діяльність, як «спекулятивна», переслідувалася й каралася. Під прицілом чекістів постійно перебувала і значна маса безробітних євреїв. Вони, як «люди без певних занять», «нероби» постійно ставали жертвами облав і арештів, висилалися до концентраційних таборів, а також на примусові роботи до так званих Трудових армій.

Прагнучи до еміграції, євреї-біженці влітку — восени 1920 р. великими й малими потоками стали стікати звідусіль до містечок Правобережної України — переважно на відносно спокійний тоді кордон з Румунією. Протягом жовтня — першої половини листопада 1920 р. лише з Богуслава сюди вирушили близько 1 тис., а до кінця року — ще 2,5 тис. осіб. Потяг до еміграції охопив євреїв Київської й Подільської, Волинської й Херсонської губ. Іноді в напрямку кордону вирушало практично все населення погромаєних містечок.

Шлях біженців до прикордоння був позначений неабияким ризиком, оскільки територія України все ще була охоплена вогнем селянських повстань і нерідко була підконтрольна численним «отаманам». Утім, не меншу небезпеку для біженців становили представники радянської влади, які не приховували свого ставлення до біженської маси як «контрреволюційної», «буржуазної» і «спекулятивної», тож чинили їй усілякі перешкоди. В Проскурові, наприклад, для припинення потоку біженців, було поширено плітки про те, що євреї вивозять цінне державне майно, і видано наказ населенню негайно затримувати та передавати владі кожного єврея, що прямує до кордону (Організація..., оп. 1, спр. 79, арк. 117).

Характерний наказ стосовно біженців видав начальник Північно-прикордонного особливого відділу при ВЧК КВО Г. Чорнобильський: «Вивозити за кордон продовольство та інше майно і виїжджати туди — це зрада радянській Росії і Україні. Попереджаю, що не входячи у подробиці причин, які спонукали до виїзду або перевезенню речей за кордон, буду майно конфісковувати, а прибулих і тих, хто перевозить речі, розстрілювати як зрадників Пролетарської вітчизни» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 380). У наказі також передбачалося покарання місцевого населення за можливу допомогу біженцям — ув'язнення до концентраційних таборів та конфіскації особистого майна (Організація..., оп. 1, спр. 79, арк. 117). Окремі розпорядження органів радянської влади забороняли населенню давати притулок біженцям або вимагали від останніх негайно покинути прикордоння. Зокрема, в грудні 1920 р. начальник Рашківського посту № 2 видав наказ про виселення про-

тягом 48 годин усіх тих біженців, які влаштувались у приватних квартирах міста (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 316). Судячи за архівними документами, це розпорядження було скасовано, проте сам факт його видання, декларована готовність викинути взимку людей просто неба засвідчували вкрай негативне ставлення влади до єврейських біженців. До того ж навесні 1921 р. подібні розпорядження з'явилися знову. Наприклад, 16 і 17 березня начальник Особливого пункту № 1 Особливого відділення № 2 Особливого відділу охорони Румунського кордону видав наказ № 249 про виселення «у порядку бойового наказу» протягом 24 годин усіх біженців-євреїв, що перебували в м. Дзиговка (близько 700 біженських родин) (Загальний єврейський..., оп. 1, спр. 109, арк. 8).

Майже нормою ставали в прикордонні випадки пограбування, побиття, знущання з біженців і злочини на сексуальному ґрунті з боку представників наділених особливими повноваженнями спецорганів. 7 березня 1921 р. біженка Р. Н. намагалася переправитися з сином через Дністер, однак чекісти затримали її й зґвалтували при дитині (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 346). Того самого дня група біженок — переважно діти, вагітні, вдови з м. Криве Озеро Балтського повіту прямувала в напрямку Дністра з м. Кам'янка до с. Московка, проте чекісти заарештували їх у районі с. Кузьмине. Начальник Особливого відділу Куришев та червоноармійці зґвалтували молодих дівчат, а вагітних жінок примусили мити підлоги й туалети (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 350). 31 квітня 1921 року 25 біженців з с. Требусовка вночі просувалися до Московки. Попри перестороги, вони натрапили на прикордонників і були доставлені на допит до військкома Кам'янки. Після з'ясування всіх питань, останній начебто відпустив погромлених. Однак дорогою їх невдовзі наздогнав загін червоноармійців, які зґвалтували дружину одного з біженців, жорстоко побили й пограбували «євреїв-буржуїв». За пізнішими свідченням жертв, у «буржуя» Рубчанського солдати забрали хутряну бекешу, штани, черевики, брезентове пальто, кілька пар білизни, у біженця Безбружа — шубу, п'ять пар білизни, черевики, деякі інші речі (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 350). У м. Рибниця особисти Блантер та Гольдберг регулярно грабували біженців і вилучали в них усі цінні речі. У непристойний, принизливий спосіб вони обшукували жінок, заздалегідь виганяючи їхніх чоловіків з приміщення під загрозою смерті (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 348). Скаржитися на свавілля представників влади самій владі видавалося безперспективною справою. В м. Кам'янка на скарги погромлених окремі червоноармійці гарнізону прямо говорили: «Вас, жидів, усе-одно невдовзі переріжуть і переб'ють, то не усе-одно вам коли» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 79).

Прагнучи швидше переправитися через Дністер, частина біженців і сама намагалася відкупитися від прикордонників, пропонуючи їм цінності, гроші. Дехто відчайдушно намагався самотужки переправитися через річку, однак такі спроби нерідко закінчувалися трагічно — перебіжчиків обстрілювали з кулеметів прикордонники як з українського, так і з румунського боків. Усвідомлення приреченості, зневіра й туга людей віддзеркалювались у сумних піснях, які можна було почути в біженських таборах. В одній з таких пісень, зокрема, оповідалося про 20-річну дівчину, яка під обстрілом з обох кордонів, в умовах льодоходу все-таки намагалася подолати річку, і яку прикордонники застрелили вже біля самого берега. Наближення смерті дівчина відчувала. Напередодні вона склала про це вірша, передавши його близькій подрузі, яка не наважилась на небезпечний перехід (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 125, арк. 14). Те, що в основу біженської пісні цілком могли бути покладені реальні обставини, засвідчує інша сумна історія, документальні підтвердження правдивості якої збереглися в архівах. 20-річна Соня Обідяник, біженка з Бердичева, разом із матір'ю, незважаючи на очевидний ризик для життя, вирішила переправитися через Дністер. У передчутті можливої загибелі, вона написала вірша, давши йому назву «По течії»:

*И опять шумят волны
И опять река стонет
И опять борясь с ними
Я вплавь пустилась
Руки цепенеют
Сил больше нет
Боже, дай сил лишь
Добраться до берега
Еще мгновенье, еще миг...
Вот земля, Боже
Добраться лишь
Только у этого кустика
И я спасена
А волна великая, страшная
Соединяясь с прочими
Бегут с шумом ко мне
Они все ближе и ближе
Подходят ко мне
Они уже близко, вот-вот
Они уже возле меня
Я хватаюсь рукою за куст*

*Уже я спасена
 Но Боже, куст поломался
 Я с шумом падаю в воду
 Утянет в почву под ногами
 И нет сил для борьбы
 Я опускаю руку бессильно*

Листа з віршем Соня Обідяник передала за адресою: м. Бердичів, вул. Старо-Юдейська, 16, для Жені Обідяник (можливо, сестри). Відомо, що трагічні передрікання справдилися: дочка й мати потонули у Дністрі в перший день «кущів» (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 109, арк. 7).

Звісно, на такі задалегідь приречені спроби, як переправа через ріку по крихкому льоду або ж під кулеметним вогнем прикордонників, наважувалися лише відчайдухи. Зрозуміло також, що змогу «купити» дозвіл на переправу мали також далеко не всі. Отже, основній масі біженців-євреїв нічого не залишалось, як сидіти в прикордонні й чекати, сподіваючись на те, що радянська і румунська сторони якимось дивом офіційно відкриють для них кордон. Так постала проблема «біженців на Румкордоні», яка на певний час опинилась у центрі уваги урядів УСРР і РСФРР, румунської влади і, звичайно, зарубіжних єврейських організацій.

Очевидно, першими порушили суспільну значущість проблеми євреїв-біженців на кордоні України з Румунією представники все ще легальної, помірно опозиційної до більшовиків Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон». 28 січня 1921 р. член ЦК ЄСДРП С. Серафимович побував у Рашкові, де на той час уже кілька місяців скніли приблизно 300 родин біженців, а також у Кам'янці, де скупчувалося кілька тисяч родин, — вихідці з Таращанського, Звенигородського, Уманського повітів та ін. Побачене й почуте справило на відвідувача неабияке враження. «Ще здалеку ми відчули специфічний запах і побачили біля входу [до приміщення синагоги, де тулилися біженці] калюжі всіляких нечистот. — Доповідав він у ЦК. — Усередині ж ми побачили жахливу картину: стіни і стеля похмурих широких будівель стали чорні від кіптю, поросли густим сірим мохом, по стінах стікають струмки, як у бані. Підлога вкрита товстим шаром сухої і ще не засохлої багнюки, сморід. На підлозі копирсаються голі, босі, зовсім безкровні дітлахи, а їх матері — переважно удови, чоловіки яких були убиті бандитами, залишившись без будь-яких засобів, взявшись з якоюсь роботою <...>. Багатші і міцніші яось прилаштувалися — хтось у містечку, хтось на околиці в селянських хатах. Бідні ж невдахи захопили молитовні будинки, влаштувалися там і були щасливі, що знайшли нарешті безкоштовний притулок.

Скупчилися вони всі разом і, природно, утворилося вогнище нечистот і зарази. Старі і молоді, чоловіки і жінки, хворі і здорові, — усі валяються в купі. Гамір і галас, лайки і крики, стогін хворих і плач дітей наповнюють отруйне повітря цих будинків» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 67–68).

З подання партії «Поалей-Ціон» інформацію про складну ситуацію на румунському кордоні невдовзі було доведено до відома верховної влади РСФРР і УСРР. 22 лютого 1921 р. від імені біженців на адресу ЦК РКП(б), ВЦВК і РНК РСФРР, ВУЦВК і РНК УСРР було спрямовано Меморандум, в якому повідомлялося про скупчення на кордоні з Румунією тисяч погромлених євреїв, тяжкий стан біженців та порушувалася проблема легалізації еміграції (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 285). У лютому також було відправлено листа до В. Леніна — прохання про особисту зустріч представників біженців з авторитетним, за їх твердженням, серед загалу головою РНК РСФРР. «У той час <...> як у низах адміністрації так розвинулося переконання в тому, що єврейська маса — це беззахисна дичина, експлуатація якої майже рекомендується, — ішлося в листі, — коли серед населення зміцнився завдяки цьому антисемітизм, звістка про Ваш прийом призупинить це, дасть біженцям упевненість у тому, що їх не кидають напризволяще і створить у середовищі адміністрації розуміння того, що по відношенню до них [біженців] не все дозволено» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 279, 299).

Судячи з усього, добитись аудієнції з пролетарським вождем представникам євреїв-біженців так і не вдалося. Однак їхня делегація все-таки попрямувала до Москви, де мала кілька інших важливих зустрічей — у ВЦВК, Наркоматі іноземних справ РСФРР і навіть ВЧК. Представники останніх двох запевнили посланців про наміри найближчим часом видати негласний (аби не спровокувати до еміграції всю єврейську масу) наказ про безперешкодний пропуск через кордон біженців — насамперед осіб віком до 18 і понад 60 років, а також про звільнення потенційних емігрантів від трудової та військової повинностей (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 310). Розповідь делегації настільки вразила і схвилювала члена Політбюро й Оргбюро ЦК РКП(б), єврея за походженням Л. Каменева (справжнє прізвище Розенфельд), що він виявив намір негайно надіслати відповідну телеграму Особливим відділам румунського кордону. Однак цьому перешкодив голова ВЦВК М. Калінін, дипломатично посилаючись на політичну некоректність дій російської влади «через голову» РНК УСРР (Організація..., оп. 1, спр. 8, арк. 308). Втім, 4 березня 1921 р. голова ВЦВК надіслав колезі, голові ВУЦВК Г. Петровському листа, в якому повідомляв про розмову з біженцями, просив прийняти їхню делегацію в Харкові, а також «вжити необхідних заходів для захисту цих

біженських мас від незаконних дій окремих агентів, якщо такі дії мають місце» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 300).

Лише наприкінці місяця, 30 березня 1921 р. питання про євреїв-біженців винесли на обговорення Президії ВУЦВК, яка ухвалила принципово дозволити пропуск погромлених через радянський кордон до Румунії і доручила його організацію безпосередньо Народному комісаріату внутрішніх справ УСРР (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 302). 2 квітня 1921 р. цю проблему розглядали й на засіданні РНК УСРР. Уряд вирішив розслідувати відомості про злочинні дії і зловживання чекістів на прикордонні, сформуувати Комісію за участі представників Єврейської секції при ЦК КП(б)У, профспілок для опрацювання організованого переселення біженців, проте лише за умови її попередньої фільтрації (тих, хто не мав достатніх підстав виїхати за кордон, належало повернути на попередні місця проживання), а також отримання гарантій безпеки за кордоном (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 305). Того самого дня біженське питання обговорювали члени Політбюро ЦК КП(б)У, які визнали за доцільне «не перешкоджати еміграції, намагаючись утримати працездатних в Росії» (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 72, арк. 121).

Зауважимо, що застереження найвищого політичного керівництва України щодо потреби в фільтрації біженської маси об'єктивно суттєво звужували еміграційний потік. Взагалі виходило так, що більшовицький уряд в принципі не заперечував проти виїзду за кордон хворих і недієздатних, прагнувши натомість, за можливості, не випускати з пролетарської країни тих, хто був здатним тримати в руках кирку й лопату. Те, що саме таку стратегію негайно взяли на озброєння, засвідчила телеграма від Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР (голова Х. Раковський), надіслана 30 березня 1921 р. на адресу голів Волинського, Подільського та Одеського губвиконкомів. «За наявними відомостями у прикордонній смузі, — зазначалося в ній, — скупчується велика кількість євреїв-біженців, очевидно для переходу кордону. Звертається ваша увага на те, що оскільки серед них є робітничий елемент і ремісники, необхідно вжити застережних заходів для недопущення переселення таких за кордон. Про вжиті заходи повідомляйте» (Постійна..., оп. 1, спр. 8, арк. 7).

11 квітня 1921 р. у Харкові відбулося перше засідання урядової комісії щодо евакуації біженців-євреїв за кордон. Присутні заступник Наркомату внутрішніх справ УСРР Сербиченко, голова Південного бюро ВЦРПС Гершензон, представники: ВУЧК — Карлицький, Головного бюро Єврейської секції при ЦК КП(б)У — Альтшулер, Укрголовкомеваку — Шомкіс вирішили розпочати реєстрацію всіх євреїв-біженців на румунському кордоні, аби ви-

окремити кваліфікованих працівників для повернення їх на попередні місця проживання. Спеціальне завдання — розгорнути серед біженців агітацію проти еміграції — отримала Євсекція (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 23).

Про те, що український уряд має намір зволікати з вирішенням біженської проблеми, наприкінці березня 1921 р. поінформував керівництво представник ЄСДРП Мозін, який мав нагоду безпосередньо спілкуватися на цю тему з Х. Раковським (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 309). Під час розмови голова РНК УСРР зауважив співрозмовнику, що єврейська біженська проблема має розглядатися лише як складова загального еміграційного питання. При цьому він висловив сумніви у доцільності стихійної масової еміграції євреїв за кордон, зокрема до США, зазначивши, що тамтешня влада не вітає прибуття біженців і що йому відомий факт, коли біля порту Нью-Йорка завернуті назад євреї-біженці зводили рахунки з життям, кидаючись з пароплава у воду.

Очевидно, відлунням цієї розмови стала спрямована 2 квітня 1921 р. від біженців погромлених містечок Правобережної України до ВУЦВК доповідна записка з запевняннями в тому, що потенційні емігранти мають рідних за кордоном, та проханням дозволити представникам зарубіжних громадських організацій відвідати район Рашкова — Кам'янки для погодження питань еміграції (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 315). Приблизно тоді ж до Єврейського відділу Наркомнацу РСФРР надійшов лист від представника Канадських єврейських організацій допомоги погромленим з висловленням сподівань, що радянська влада обов'язково знайде зручну форму легалізації й регулювання єврейської еміграції за кордон. Між іншим, у листі наводилися дані офіційної телеграми Виконкому Всесвітньої єврейської конференції допомоги погромленим, направленої 12 березня 1921 р. Американському комітету українських євреїв про загальну кількість євреїв-біженців, осілих на цей час за кордоном. Згідно з ними, кордони Румунії та Польщі встигли перейти приблизно 116 тис. євреїв-біженців. З урахуванням тих, хто досяг Чехословаччини, Австрії й таких великих міст, як Антверпен, Берлін кількість біженців-євреїв сягала 150 тис. осіб, а за відомостями Скандинавського комітету допомоги погромленим — навіть 200 тис. осіб (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 36).

Прагнення біженців дочекатись омріяного дозволу на виїзд спонукали їх до самоорганізації, зокрема створення так званих Комітетів біженців (Комбіжів). Останні постали в багатьох містечках прикордоння і мали на меті забезпечити підтримку й захист погромлених, а також більш активне та цілеспрямоване вирішення питання про еміграцію. За сприянням комбіжів у прикордонні повілі стали організовуватися хлібопекарні, різні кооперативи, що

забезпечували людей необхідним, а разом з тим дещо зменшували серед біженців кількість безробітних. Вибори до комбїжів авторитетних людей проводилися відкрито і демократично. Чималий вплив тут одразу здобули сіоністи, які встигли засвідчити дієву активність. 6 квітня 1921 р. представники комбїжів надіслали черговий Меморандум на адресу ВУЦВК і РНК УСРР, командувача Київської військової округи «від 15 тис. біженців, які скупчилися у Рибниці, Рашкові, Кам'янці, Песчанці, Загниткові, Масковці, Циговці та інших пунктах кордону Румунії» з вимогою прискорити легалізацію еміграції відповідно до постанови ВУЦВК від 30 березня 1921 р. «Кожний зайвий день перебування на Румкордоні біженців, — наголошувалося у Меморандумі, — збільшує їх страждання, поглиблює їх рани, спричиняє нові, нікому не потрібні людські жертви, доводячи біженців до останнього ступеня відчаю і нестями» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 100).

26–27 квітня у м. Рибниця відбулася перша конференція комітетів біженців румунського кордону, на яку прибули представники відповідних комітетів з Пеланки, Кам'янки, Загнїлівки, Рашкова, Рибниці. Учасники ухвалили створити Бюро об'єднаних комбїжів (БОК) і наділили його офіційними повноваженнями представляти надалі інтереси біженців, зокрема й обстоювати їхні права в органах радянської влади.

Тиск на владу, який чинили біженці зсередини, а міжнародні єврейські організації — ззовні, викликав неабияке роздратування частини більшовицької політичної еліти, зокрема тих, кому радянська влада офіційно доручила курувати «єврейське питання» — передусім представників Голоvbюро євсекції при ЦК КП(б)У, а також почасти ще однієї легальної, проте зовсім нечисельної політичної сили — Єврейської комуністичної партії (ЄКП). Іще 8 квітня 1921 р. керівництво останньої затвердило постанову з категоричними формулюваннями: «вважати неприпустимим вільний пропуск активних і господарськи самостійних євреїв-емігрантів за межі радянської Росії», «розкрити контрреволюційну сутність гасла вільної єврейської еміграції, поширюваного ЄСДРП (ПЦ)», «представити Меморандум до Ради народних комісарів щодо вживання термінових заходів для залучення широких єврейських мас у сферу виробничої праці з метою їх згуртування в Росії і боротьби з емігрантським психозом» (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 331). Цілковито солідарну позицію стосовно біженців зайняло і Головне бюро Євсекції при ЦК КП(б)У. 15, 21 квітня 1921 р. на своїх засіданнях її представники, обговоривши постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 2 квітня 1921 р. про принципний дозвіл еміграції євреїв, вирішили домагатися її перегляду під приводом того, що втілення постанови може спровокувати масову еміграцію євреїв, розвинути серед населення національний антагонізм, посилити пози-

ції сіоністів, а головне — створити сприятливі умови для розгортання на заході нечуваної антирадянської кампанії (Організація..., оп. 1, спр. 14, арк. 100, 102).

У травні 1921 р. представники урядової Комісії побували в містечках Балта, Рибниця, Рашков, Кам'янка, Лесковка, Яруга, Ямпіль, Могилів та в деяких інших місцях розташування біженців на румунському кордоні. Їхні висновки суттєво відрізнялися від тих, які попередньо робили сіоністи. Насамперед інспектори від силових структур заявили, що відомості про зловживання і злочини чекістів явно перебільшені. Далі було наголошено, що серед біженців чимало «контрабандистського елементу» і що біженці самі винні у випадках зловживань, оскільки пропонують хабарі прикордонникам. Загальну кількість біженців-євреїв на кордоні з Румунією інспектори обчислювали приблизно в 15 тис. осіб (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 381).

11 травня 1921 р. відбулося друге засідання комісії РНК і ВУЦВК щодо евакуації біженців-євреїв за кордон. Обговорювався принцип поділу біженців на категорії. Було ухвалено не перешкоджати еміграції жінок з неповнолітніми дітьми, що їдуть до чоловіків, батькам похилого віку, які прямують до дітей, недієздатним — для догляду до близьких родичів, жінок, чії родини офіційно отримали дозвіл на виїзд і перебувають за кордоном. Складений список «пільгових категорій», звичайно, був несправедливим, оскільки з нього потенційно випадали ті, хто офіційно не міг довести наявність рідних і близьких за кордоном. Крім того, зі списку одразу виключили круглих сиріт — навіть у тому разі, якщо вони мали близьких за кордоном, а отже — цілком реальний шанс знову отримати родину. Окремий пункт постанови комісії пропонував Наркомату внутрішніх справ і ВУЧВК посилити нагляд для того, щоб не допустити пересування євреїв до кордонів з метою еміграції (Організація..., оп. 1, спр. 88, с. 30).

Літо — осінь 1921 р. минули в пошуках Бюро об'єднаних комбіжів на чолі з сіоністами легальних можливостей прискорити вирішення питання про еміграцію біженців та намаганнях Євсекції завадити цьому. Представники останньої, зокрема 16 червня 1921 р. побували в м. Рибниця під час чергового наїзду представників державної комісії до прикордоння. Відповідно до отриманого завдання євсеки спробували активізувати агітацію серед біженців, зокрема взяти під свій контроль авторитетні серед біженців комібіжі. Це, однак, їм не вдалося (Організація..., оп. 1, спр. 88, с. 102). Неймовірно важко виявлялось і владі стримувати потік біженців з внутрішніх губерній України до прикордоння. 14 червня 1921 р. Єврейський відділ Наркомнаца РСФРР інформував Президію ВЦВК про те, що в Україні «маса емігрантів, яка фізично і морально жорстоко постраждала <...> пре буквально сліпою

лавою у прикордонну смугу, незважаючи на смертельну небезпеку з боку банд і зграй, що оперують на польових дорогах». Неабиякі зусилля, спрямовані на те, щоб стримати потік біженців, були змушені констатувати і представники Єврейського громадського комітету. «Боротися з цим стихійним явищем справа надто важка і невдячна, — зазначав у липні 1921 р. один з його уповноважених, — вибита зі звичної колії маса є глухою до голосу розсудливості» (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 593). Подібні визнання зробив у серпні 1921 р. і член урядової комісії (перейменованої до цього часу на Комісію з евакуації і реєвакуації), представник київського Євгромадському Сударський: «Психологічно ці люди ненормальні — вони усі хочуть жити, але не бояться смерті, вони усі охоплені прагненням до еміграції, котре доходить до психозу» (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 109, арк. 125).

Тим часом представники Бюро об'єднаних комбїжів за активної участі сіоністів наполегливо шукали можливості дієво залучити до вирішення біженської проблеми єврейські зарубіжні організації та надати українській верховній владі докази гарантії з боку цих останніх готовності взяти емігрантів під опіку. 5 серпня 1921 р. до Комісії з евакуації й реєвакуації біженців румунського кордону БОК направив офіційного листа з повідомленням про досягнуті щодо цього домовленості, зокрема готовність американської сторони прийняти 35 тис. євреїв-біженців (не рахуючи дітей і осіб, старших за 55 років), котрі мають рідних у Сполучених Штатах Америки й можуть це підтвердити. В листі також ішлося про готовність американських благодійних організацій негайно надати гуманітарну допомогу біженцям, спрямовуючи її через Дністер прямо з румунського кордону на радянський (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 560).

Використовуючи тактику максимального затягування, верховна влада України лише наприкінці серпня, після попереднього погодження з Головною есекцією при ЦК КП(б)У, погодилася, щоб до Москви й Харкова прибула офіційна делегація зарубіжних організацій для обговорення еміграції та надання допомоги погромленим євреям (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 14, арк. 77). У серпні також на румунський кордон уже вкотре прибула Державна комісія, щоб перевірити, в якому стані перебуває біженська маса. Атмосфері, в якій інспекторів зустріли змучені біженці, досить виразно передав у звіті до ЦК ЄСДРП (Поалей-Ціон) представник Бюро об'єднаних комбїжів Бендерський. «Натовп кілька тисяч біженців, — писав він, — зустрів комісію у м. Рашкові. Треба було подивитися на цей натовп голодних і нещасних напівтіней, аби переконатися, яким є їх соціальний стан. Старці, старенькі, діти, пограбовані швент, змучені погромами і переслідуваннями особли-

вих відділів, голодом і антисанітарними умовами життя, голі і босі. Вони зустріли Держкомісію з криками і воланнями про допомогу. Натовп вимагав якомога скоріше відправити його до дітей і родичів в Америці. „Дайте нам можливість провести останні роки нашого життя подальше від бандитів, привиди котрих являються нам увісні і наяву”, — кричали вони. „Пожалійте нас, допоможіть, рятуйте!” — роздавалися крики із всіх сторін». Комісія також попрямувала до м. Кам’янка, де перебувало близько 15 тис. біженців і де вони побачили переповнені хворими синагоги, голодних, босих та знекровлених дітей, які без будь-якого нагляду тинялися по містечку. В неофіційній розмові деякі з членів Комісії запевнили Бюро об’єднаних комбіжів у тому, що вони посприяють пропуску біженців через кордон, навіть не проводячи попередньої фільтрації (Організація..., оп. 1, спр. 88, с. 30). Представники БОКу, природно, особливої довіри посланцям не виявили, вирішивши натомість сформувавши свою делегацію для зустрічі з авторитетними єврейськими організаціями, аби здобути в них письмові підтвердження того, що останні, в разі пропуску біженців через румунський кордон, беруть на себе опіку над емігрантами (Організація..., оп. 1, спр. 88, арк. 46 зв).

Влітку — восени 1921 р. відбулися, зокрема в Харкові, зустрічі представників радянської сторони з керівниками єврейських громад Америки, у ході яких активно обговорювалися питання еміграції євреїв та організації допомоги погромленим. Хоча в переговорах був задіяний уряд УСРР, на практиці вирішення всіх питань значною мірою перебрав на себе Єврейський відділ Наркомнацу РСФРР. Представники останнього восени 1921 р. побували й на деяких міжнародних форумах, зокрема у Празі на Всесвітній конференції з питань допомоги і еміграції, де намагалися привернути увагу зарубіжної спільноти до потреби надання матеріальної допомоги погромленим євреям, які залишилися на радянській території (Центральний комітет..., оп. 1, спр. 405, арк. 77). Останнє набувало особливої актуальності в умовах насущного вживання в радянських Росії та Україні нового лиха — голоду 1921–1923 рр., що став наслідком неврожаю й посухи, а також післявоєнної розрухи і розкладкової політики хлібозаготівель, яку запровадили більшовики.

Наприкінці 1921 р. політичне керівництво УСРР почало вживати активніших заходів для посилення реевакуації все ще скупчених на кордоні з Румунією євреїв-біженців. 20 грудня це питання спеціально розглядали на засіданні Головного бюро Євсекції при ЦК КП(б)У. Було ухвалено доручити Єврейському відділу при Наркоматі внутрішніх справ УСРР детально з’ясувати ситуацію в прикордонні й ужити відповідних заходів, «беручи курс на розвантаження від біженських елементів» (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 14, арк. 60). 29 грудня Голоvbюро знову повернулося до обговорення бі-

женської проблеми. До того часу, вочевидь, уже було надано результати відповідного розслідування ситуації в прикордонні. З'ясувалося, що чисельність потенційних емігрантів на румунському кордоні зменшилася до 9 тис. осіб — почасти за рахунок отриманого дозволу на еміграцію, почасти й завдяки ре-евакуації людей, які просто не витримали багатомісячних і чимдалі більш очевидно безперспективних очікувань на виїзд. Тим не менше, в прикордонній смузі усе ще діяло Бюро об'єднаних комбіжів, де позиції сіоністів, як і раніше, залишалися досить міцними, і які агітаційною діяльністю та практичними діями намагалися підтримувати вогник надій біженців на благополучний виїзд з підконтрольної більшовикам країни. Не воліючи далі миритися з такою ситуацією, Головне бюро Єврейської секції ухвалило негайно ліквідувати БОК, а місцеві комбіжі «очистити від шкідливих елементів, обмежити коло їхньої діяльності, беручи курс на повну їх ліквідацію» (Центральне бюро..., оп. 1, спр. 14, арк. 58).

Своєю чергою, Євгромадськом, який уже остаточно потрапив під контроль більшовицької влади, і який практично перебрав на себе вирішення питань еміграції (для цього в його складі було сформовано Еміграційне бюро), старанно переконував потенційних благодійників у тому, що «проблеми румкордону» в принципі вже не існує, і що благодійники мають спрямовувати зусилля на допомогу тим євреям, які залишилися на радянській території. Так, у листі до Американського еміграційного бюро від 13 грудня 1921 р. Євгромадськом, виконуючи висунуте стратегічне завдання верховної влади РСФРР викачати за кордоном якнайбільшу гуманітарну допомогу, повідомив, що «серед тисяч біженців, які скупчилися на Румкордоні, є великий потяг повернутися вглиб країни, багато сотень з них вже реєвакуювалися, іще більша кількість бажає евакуюватися і лише нестача коштів стримує реєвакуацію у більших розмірах». Причинами таких раптових змін у настроях погромлених євреїв Євгромадськом називав, з одного боку, суттєві ускладнення на шляху просування емігрантів-євреїв до Канади і Америки, а з другого — «повний спокій на Україні і досить швидкий підйом дрібної і крупної промисловості у зв'язку з новою економічною політикою» (Берлінське представництво..., оп. 1, спр. 3, арк. 78).

Це твердження було явно неправдивим, адже економічне життя в Україні залишалось вкрай важким, а декларована 1921 р. нова економічна політика більшовиків, власне, «подарувала» УСРР новий тягар — непомірно важкий продовольчий податок, третину якого (28,5 млн. пудів) належало вивезти до вражених голодом губерній РСФРР. Певний час позбавлене гуманітарної допомоги зарубіжних організацій (АРА, Джойнту) населення України, зокрема його єврейська частина, масово помирало з голоду. В розпал голоду, на-

весні 1922 р. в республіці загалом голодувало 3,8 млн. осіб (15% загальної кількості населення). Не вшухав на українській території й «політичний бандитизм», подолати який радянській владі ніяк не вдавалося. Звісно, за таких умов «вирішення» проблеми євреїв-біженців на румунському кордоні, яке декларував Євгромадськом, фактично, означало одне — кидання змучених людей на нові випробування, а можливо й на смерть. Проте видимість опікування радянської влади проблемами еміграції євреїв створювалася й у наступні кілька років. Відповідно до звіту Президії Євгромадському, з 10 жовтня 1922 р. до 10 лютого 1923 р. через Московське відділення Еміграційного бюро пройшли 1407 євреїв-емігрантів (жінок — 911, чоловіків — 506; дорослих — 623, дітей — 794; вихідці з України — 56% загальної кількості). 94,3% з них попрямували до США, 3% — до Аргентини, 2% — Канади, решта — до Австралії й Африки (Загальний єврейський..., оп. 2, спр. 126, арк. 127). Також з 1 лютого 1922 р. до 1 липня 1923 р. за кордон було спрямовано 7460 так званих пошукових листів (запитів щодо розшуку зарубіжних родичів погромлених). 1410 таких листів надійшло з-за кордону, втім, задовольнити прохання дописувачів радянська сторона змогла лише на 15% (Берлінське представництво..., оп. 1, спр. 13, арк. 2).

Таким чином, як свідчить аналіз архівних документів, у досліджуваний період біженство серед євреїв України набуло значного розмаху та прямо й безпосередньо було пов'язане з антиєврейськими погромами. Подолання наслідків погромів і надання допомоги біженцям перебували в центрі уваги низки єврейських організацій, при цьому значну активність тут виявляли сіоністи. Радянська офіційна політика щодо євреїв-біженців на початку 1920-х рр. визначалася не стільки гуманітарними, скільки політичними міркуваннями, в основі яких лежали прагнення стримати потік працездатних за кордон і використати погромлених для стимулювання надходження ззовні до РСФРР — УСРР благодійної допомоги. Як і погроми, біженство стало складовою масштабної гуманітарної катастрофи українського єврейства в часи воєн та революцій 1917 — початку 1920-х рр.

Берлінське представництво Єврейського громадського комітету (Євгромадськом). Державний архів Російської Федерації (Далі — ДАРФ), ф. 8221.

Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд) (1897–1921). Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ), ф. 271.

Комітет по земельному облаштуванню Євреїв (Комзет). ДАРФ, ф. 7541.

Організація Поалей-Ціон в СРСР (1917–1919). РДАСПІ, ф. 272.

Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3204.

Центральний комітет Всеросійського єврейського громадського комітету з надання допомоги постраждалим від погромів і стихійних лих (Євгромадськом). ДАРФ, ф. 1339.

Центральне бюро єврейських комуністичних секцій при ЦК ВКП(б). РДАСПІ, ф. 445.

Berlinske predstavnytstvo Yevreiskoho hromadskoho komitetu (Ievhromadskkom). Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (Dali — DARF), f. 8221.

Zahalnyi yevreyskyi robitychyi soiuz u Lytvi, Polshchi i Rosii (Bund) (1897–1921). Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii (dali — RDASPI), f. 271.

Komitet po zemelnomu oblashtuvanniui Yevreiv (Komzet). DARF, f. 7541.

Orhanizatsiia Poalei-Tsion v SRSR (1917–1919). RDASPI, f. 272.

Postiina narada po borotbi z bandytyzom pry Radi Narodnykh Komisariv URSR, m. Kharkiv. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 3204.

Tsentralnyi komitet Vserosiiskoho yevreiskoho hromadskoho komitetu z nadannia dopomohy postrazhdalym vid pohromiv i stykhiinykh lykh (Ievhromadskkom). DARF, f. 1339.

Tsentralne biuro yevreyskykh komunistychnykh seksii pry TsK VKP(b). RDASPI, f. 445.

UDC 930:321.1+329(477)«1937/1938»

DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117192

Iu. Perga

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

Ю. М. Перга

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

**POLISH POLICY OF RELIGIOUS REVINDICATION
IN CHELM AND SOUTHERN PODLASIE REGIONS
IN 1937–1938**

***Польська політика Ревіндикації на території Холмщини
та Південного Підляшшя 1937–1938 рр.***

Article describes the main reasons that led to the change of Polish state policy towards Ukrainian national minority in Chelm and Southern Podlasie regions in the second half of 1930s. The author shows preparations of Polish government to polonization policy of the region and its implementation in 1917–1938.

Keywords: revindication, national minority, national assimilation policy, Chelm region, Second Polish republic.

У статті описано основні причини, які призвели до зміни політики Другої Речі Посполитої щодо української національної меншини в Холмщині та Південному Підляшші в другій половині 1930-х рр. Автор розкриває підго-